

Lehetetlen nem kommunikálni

1. Mindenekelőtt a viselkedésnek van egy olyan tulajdonsága, amelynél nincs alapvetőbb, és amelyet ezért gyakran nem is vesznek észre: a viselkedésnek nincs ellentéte. Más szavakkal: nem lehet nem viselkedni, nincs olyan dolog, hogy “nemviselkedés, nemmagatartás”. Ha elfogadjuk, hogy interszónális helyzetben¹ mindenféle viselkedésnek van üzenetértéke, vagyis minden viselkedés kommunikáció, ebből következik az, hogy mindenféle esetleges szándék vagy próbálkozás ellenére lehetetlen nem kommunikálni.

Mind az aktivitásnak, mind a passzivitásnak, mind a szavaknak, mind pedig a csendnek megvan a maga üzenetértéke; ez ugyanis befolyásolja a másik embert, a másik ember pedig szükségszerűen reagál ezekre a kommunikációkra, tehát maga is kommunikál. Nagyon világosan kell látni, hogy az elmondott szabály alól nem kivétel az a helyzet, ha emberek egymással nem beszélnek, vagy nem vesznek tudomást egymásról. Az az ember, aki a zsúfolt munkahelyi ebédlőasztal mellett mereven maga elé nézve ül, vagy az a repülőutas, aki behunyt szemmel dől hátra a székében, egyaránt azt kommunikálja, hogy nem akar beszélni senkivel, és nem akarja, hogy megszólítsák. A szomszédok rendszerint “veszik” az üzenetet, és megfelelően reagálnak: nem közelítenek. Nyilvánvaló, hogy ez éppolyan kommunikációs kölcsönhatás, mint a heves vita.²

Azt sem mondhatjuk, hogy “kommunikáció” csak szándékos, tudatos, eredményes kommunikáció esetén valósul meg, vagyis ha kölcsönös megértés alakul ki. Az nagyon fontos ugyan, hogy a kibocsátott üzenet egyenlő értékű-e a kapottal, ez azonban az elemzésnek már más szintjét jelenti, és végső soron szükségszerűen specifikus, introspektív eredetű, valaki által közölt adatok értelmezésén alapul, amely adatokat a kommunikáció viselkedélméleti megalapozottságú teóriája szempontjából figyelmen kívül hagyunk. A félreértések kérdésével, a kommunikáció formális sajátosságainak megállapítása után, a megfelelő kórtani megnyilvánulások tárgyalásakor foglalkozunk, amelyek a kommunikáló felek motivációinak vagy szándékainak ellenére, vagy azoktól függetlenül is kialakulnak.

2. Az előző gondolatmenetben a “kommunikáció” kifejezést kétféle értelemben használtuk: mint vizsgálódásunk műfajának címét és mint a viselkedés egyik, lazán meghatározott formáját. Próbáljuk ezt pontosítani! A továbbiakban is természetesen egyszerűn “kommunikációról” beszélünk, ha az emberi kommunikáció ellentétek pragmatikus arculatáról kívánunk szólni. A kommunikáció (a viselkedés) különböző egységeinek kifejezésére már kialakult és általánosan érthető fogalmakat keresünk. A kommunikáció elemi egységét közleménynek nevezzük, ha pedig nem áll fenn a félreértés veszélye, egyszerűen egy kommunikációnak. A személyek között cserélődő közlemények sorozatát interakciónak nevezzük. (Azok kedvéért, akik szeretik a mennyiségi meghatározásokat, megemlíthetjük, hogy az, amit “interakciónak” nevezünk, az nagyobb mennyiség, mint a közlemény, de nem végtelen nagyságú [...]. Az interakció mintái az emberi kommunikáció magas szintű egységeinek tekinthetők.

A lehető legegyszerűbb egység szempontjából is érvényes, hogy ha elfogadjuk, hogy minden viselkedésforma egyben kommunikáció, akkor nem egyes közleményegységekkel van dolgunk, amelyek önmagukban hangzanak el, hanem mindig több viselkedésbeli modalitás – pl. verbális, hangsúlybeli, testtartással kapcsolatos, kontextuális és más modalitások – képlékeny és sokrétű elegyéről, amelyben minden modalitás minősíti az összes többi modalitás jelentését. Az ilyen elegyek (amelyeket egységes egészként kell értelmezni) különböző elemei képesek arra, hogy nagyon változatosan és bonyolult módon permutálódjanak, a kongruenstól az inkongruensig vagy a paradoxig terjedően. Az ilyenfajta kombinációk pragmatikus hatása a személyközi helyzetekben különösen érdekes számunkra.

3. A kommunikáció szükségszerűsége, illetve a nem kommunikálás lehetetlensége olyan jelenség, amely nemcsak elméletileg érdekes. Többek között ez szerves része a skizofrén "dilemmának". Ha a skizofrén viselkedést kórokatni meg gondolásoktól függetlenül vizsgáljuk, látható, hogy a skizofrén megpróbál nem kommunikálni. Mivel azonban az értelmetlen beszéd, a hallgatás, a visszahúzódás, a mozdulatlanság (a testi hallgatás) vagy a tagadó viselkedés más formája ugyancsak kommunikáció, a skizofrénnek azt a lehetetlen feladatot kell megoldania, hogy meg kell tagadnia azt, hogy ő kommunikál, és egyidejűleg tagadnia kell, hogy tagadása is kommunikáció. Ennek az alapvető dilemmának a felismerése a skizofrén kommunikáció számos arculatát világítja meg, amely különben homályban maradna. Mivel – mint majd látjuk – minden kommunikáció magában foglal bizonyos elkötelezettséget is, és ez által meghatározza a kommunikáló fél viszonyát a kommunikáció befogadójával, feltételezhető, hogy a skizofrén úgy viselkedik, mintha az elkötelezettséget szeretné elkerülni azzal, hogy nem kommunikál. Az okság értelmében véve lehetetlen bizonyítani, hogy a skizofrénnek valóban ez-e a célja, de a skizofrén viselkedésnek ilyen a hatása [...].

4. Összefoglalva: tételként – mint a kommunikáció pragmatikájának metakommunikációs axiómáját – kimondható hogy lehetetlenség nem kommunikálni.

A kommunikáció tartalmi és viszony szintje

1. Amikor arról volt szó, hogy minden kommunikáció elkötelezettséget foglal magába, és ez által meghatározza a kommunikáló felek közötti viszonyt, egy másik axiómát érintettünk. Más szavakkal: azt fejeztük ki, hogy minden kommunikáció nemcsak információt közöl, hanem egyidejűleg bizonyos viselkedésmódot is előír, sugall. Bateson nyomán ez a kétféle művelet a kommunikáció "jelentő" és "utasító" funkciójaként ismert. Bateson a kommunikáció e két aspektusát élettani analógiával illusztrálja: képzeljük el, hogy A, B és C három egymással soros kapcsolatban levő neuron. Ilyen esetben a B neuron elektromos kisülése egyidejűleg "jelenti" azt, hogy az A neuron kisült, és "utasítja" a C neuront, hogy az is süljön ki.

A közleményt jelentő aspektus információt közvetít, és ezért azonos azzal, amit az emberi kommunikációval kapcsolatban a közlemény tartalmának szoktunk nevezni. Ez bármiről szólhat, amit csak ki lehet fejezni, függetlenül attól, hogy az adott információ igaz vagy hamis, érvényes vagy nem érvényes, esetleg igazságában vagy érvényében meghatározhatatlan. Az utasító aspektus viszont arra vonatkozik, hogy a közleményt egyáltalán hogyan kell venni, vagyis végső soron a kommunikáló felek közötti viszonyra. Az ilyenfajta, viszonyjelző kijelentések a következő állítások egyikét vagy másikat jelentik: "én így látom magamat", "én így látlak téged", "én szerintem te így látsz engem" stb. elméletileg még sokféle elképzelhető változatban. Nyilvánvaló, hogy a következő két mondat "fontos, hogy a tengelykapcsolót fokozatosan és lassan engedjük fel" és "engedd fel a tengelykapcsolót, mert mindjárt tönkremegy a szerkezet", információ tartalmát (jelentő arculatát) tekintve nagyjából azonos értékű, de nagyon különböző viszonyt határoz meg. Félreértés elkerülése végett megemlítjük, hogy a viszony definíciója nagyon ritkán történik tudatosan vagy szándékosan. Valójában minél "egészségesebb" és spontánabb a viszony, annál inkább a háttérbe olvad a kommunikáció viszonyarculata. A "beteg" relációkat viszont éppen a viszony természetével kapcsolatos állandó küzdelem jellemzi, amelyben a kommunikáció tartalmi aspektusa mindinkább érdektelenné válik.

2. Érdekes, hogy mielőtt a magatartással foglalkozó kutatók elkezdtek vizsgálni a kommunikáció eme aspektusait, a számítógép-tervező mérnökök már találtak munkájuk során ilyen kérdésekkel. Ők már világosan látták, hogy ha valamilyen mesterséges, a szervezethez hasonló rendszerrel kommunikálni akarnak, akkor a kommunikációban meg kell jeleníteniük mind a jelentő, mind pedig az utasító funkciót. Így pl. ha egy számítógépnek két számot kell megszoroznia, akkor belé kell táplálni a két számot, mint információt és egyszersmind egy információt erről az információról: az utasítást, hogy "szorozd össze őket".

Gondolatmenetünk szempontjából most nagyon fontos az a kérdés, milyen kapcsolat van a kommunikáció tartalmi (jelentő) és viszonymeghatározó (utasító) arculata között. A lényeget már megmondtuk az előző bekezdésben, hogy a számítógépnek szüksége van információra (adatokra) és információra erről az információról (instrukcióra). Világos, hogy az utasítások magasabb logikai típust képviselnek, mint az adatok, tehát metainformációk (információk az információról). Ha ezt a két vetületet összekeverjük, az eredmény katasztrofális lehet.

3. Visszatérve az emberi kommunikációra látjuk, hogy a jelentős és az utasító arculat viszonya ugyanilyen: az előbbi "adatokat" szolgáltat, a másik megmondja, hogyan kell értelmezni ezt a kommunikációt, mit kell vele tenni. "Ez parancs" vagy "csak tréfálok" – szóban kifejezett példái vannak, milyen a kommunikációról szóló kommunikáció. Ez a viszony kifejezhető szavak nélkül is, pl. a közlemény üvöltve történő előadásával, vagy a beszéd közbeni mosollyal, és még sokféle módon. A viszony jól megérthető abból a kontextusból is, amelyben a kommunikáció végbemegy, pl. abból, hogy egyenruhás katonák között vagy a cirkusz porondján folyik.

Az olvasó már valószínűleg észrevette, hogy a kommunikáció viszonymeghatározó arculata, lévén kommunikáció a kommunikációról, azonos az előző fejezetben kidolgozott metakommunikáció fogalmával, amelyet akkor a konceptuális keretekre és a kommunikációt kutató által használt nyelvezetre korlátoztunk, ha az a kommunikációról szóló kommunikációt akarja kifejezni.^{2*} Most láthatjuk, hogy nemcsak a kommunikáció kutatója, hanem minden ember találkozik ezzel a problémával. A megfelelő metakommunikáció képessége nemcsak a sikeres kommunikáció *conditio sine qua non*-ja, de szorosan kapcsolódik az önismeret és az emberismeret rendkívül fontos kérdéseihez is [...]. Pillanatnyilag, csupán illusztrációképpen mindössze azt szeretnénk kimutatni, hogy olyan üzenetek is konstruálhatók, különösen az írott kommunikációban, amelyek nagyon bizonytalan, többértelmű metakommunikációs jelzéseket tartalmazhatnak. Cherry rámutat pl. arra, hogy a következő mondatnak "gondolod, hogy valaki megteszi?" számos jelentése lehet attól függően, hogy melyik szót hangsúlyozza a beszélő. Ez viszont olyan lehetőség, amelyet az írott nyelv nem enged meg. Más példa a következő felirat a vendéglőben: "Kedves vendégeink, akik szerint pincéreink udvariatlanok, keressék meg a vezetőt". Ez a mondat – legalábbis elméletben – két különböző módon érthető. Nemcsak ilyenfajta komplikációk származhatnak a kommunikációk általános szintbeli strukturáltságából; gondoljuk csak át, mit jelent, ha ilyen feliratot olvasunk: "Ne vegye figyelembe ezt a jelzést". A paradox kommunikációban a kommunikáció szintjei – a kommunikáció és a metakommunikáció – közötti zavar vagy kontamináció olyan zsákutcákhoz vezethet, amelyek szerkezetükben hasonlóak a híres logikai paradoxonok struktúrájához.

4. Egyelőre így foglaljuk össze az előzőkben elmondottakat feltételezett kalkulusunk újabb axiómájaként: minden kommunikációban jelen van egy tartalmi és egy viszonymeghatározó aspektus, amely utóbbi minősíti, osztályozza az előbbit, tehát metakommunikáció.